

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

Nyugat-Magyarország parlagjainak fogyatkozó szürke eminenciásai

MESTERHÁZY ATTILA

Egy-egy szép színes virág látványa bizonyára nemcsak a botanikusok szívét dobogtatja meg, hanem sokunk számára is örömet okoz. A látványosabb növények mindig is jobban felkeltették az érdeklődők figyelmét, mint a kicsi, jelentéktelen fajoké. Ez a védett fajok kijelölésében is sokáig tetten érhető volt, teljesen jogosan, hisz sokukat valóban veszélyezteteti a gyűjtés. Korunk élőhelyeket veszélyeztető hatásai azonban nem tesznek különbséget szép vagy nem szép, feltűnő vagy jelentéktelen fajok közt, egyaránt lesújtanak az adott közösség összes szereplőjére. Ezért a természetvédelemben egy idő után a fajok védelmével szemben az élőhelyek védelme mind inkább előtérbe került. A hazánk és az EU számára kiemelten kezelt élőhelyekre a Natura 2000 program hívta fel a figyelmet az utóbbi években, ezek elterjedésének vizsgálata, állapotuk felmérése jelenleg is folyik. A kutatók többségének energiáit e közösségek vizsgálata köti le, így hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a különböző szukcessziós stádiumban lévő parlagjaink sokszor mekkora természetvédelmi értéket (is) képviselnek. A növénytársulások hazai veszélyeztetettségével foglalkozó vörös könyv már ugyan több parlagokon előforduló asszociáció fenyegetettségéről ír, ezeket viszont többnyire nem találjuk meg a közösségi jelentőségű (Natura 2000) élőhelyek közt. A 2007-ben kiadott hazai növények veszélyeztetettségét felmérő vörös listába már elég sok parlagokon előforduló faj bekerült, többségükönél viszont a DD (data deficient) jelzést találjuk, mely azt a jogos érzést kelti bennünk, hogy ezen élőhelyek szürke kis polgáraitól elég hiányosak az ismereteink. Legtöbb esetben csak sejtjük, hogy veszélyeztetettek, annak valódi mértékét viszont nem ismerjük kielégítően. A szóban forgó növények között számos a Nyugat-Dunántúlon előfordul(t), a szerző ezekből egy csokrot szeretne átnyújtani, melyben összegzi a legutóbbi években róluk szerzett ismereteket és felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a növények is milyen riasztó ütemben tűnnek el.

Lengefűvek (*Aira* sp): A lengefűves társulás névadó fajai, melyek a mészkerülő, sekély termőrétegű, magas, kavics-, homok- illetve agyag frakciójú talajokon fordulnak elő, olyan helyeken ahol kis kiterjedésű csupasz talajfelszínnek keletkeznek, főleg erdők felnyíló foltjain és legelőkön. A regeneráció második fázisát a lengefűvesek képviselik az egércsenkeszesek után, ahol az élőhely vízgazdálkodása már stabilabb az előzőeknél. Nem kedvelik a nagy kiterjedésű parlagokat, ott általában az egércsenkeszes stádium a lengefűves kimaradásával fejlődik tovább. A vörös könyv kipusztulással veszélyeztetett társulásként tartja számon a lengefűveseket, ami szerencsére még nem igaz, de mindenképp fragmentált megjelenésű, csökkenő élőhelyekről van szó, melyek domináns fajai joggal szerepelnek a hazai vörös listán.

Vetési müge (*Asperula arvensis*): A mediterrániumban még többfelé megtalálható faj, herbáriumi példányok alapján hazánkban régen sem lehetett gyakori. A Ny-Dunántúlon, a Kőszegi-hegységben fordult elő, ahol köves talajú szántókon, fiatal parlagokon élt. Mivel ezen az élőhelyek eltűnése már a 19. század közepén elkezdődött, a faj már a hegység alapos botanikai feltárásakor is ritkának számított. Utolsó adata az 1900-as évek elejéről ismert. Azóta nemcsak a Ny-Dunántúlról, hanem az egész országból kipusztult. Napjainkra a faj eltűnt szinte egész Közép- és Nyugat-Európából.

Pityanglevelű zörgőfű (*Crepis polymorpha*): Különleges elterjedésű növény, mely hozzánk legközelebb a Dinári-hegységben él. Hazai adatai ezektől távol, D-Zalából ismertek, ahol először Órtilos szőlőhegyről került elő. Korábban adventívnek tekintették, de az újonnan felfedezett előfordulások körülményei nem ezt támasztják alá. D-zalai felhagyott szőlők, délies kitettségű szántók 3-4 éves parlagjain jelenik meg, és ott a regeneráció során hosszú ideig fennmarad. A legkorábban virágzó zörgőfűfaj, mely már május elején kibontja szirmait. Elképzelhető, hogy gyakoribb, mint azt aktuális adatai tükrözik, csak élőhelyei nem eléggé kutatottak.

Magyar ebnyelvűfű (*Cynoglossum hungaricum*): A *C. officinalie*-től nehezen megkülönböztethető faj, ezért kevés hiteles hazai adata van. Az utóbbi évek kutatásai során a Felső-Kemeneshát és a Répce-lkva sík sovány talajú regenerálódó parlagjairól került elő. Kedveli a félszáraz helyeket, melyeket egykor legeltettek (pl. legelőerdők).

Dombi füziké (*Epilobium collinum*): Herbáriumi példányainak vizsgálata alapján más füziké fajokkal gyakran összetévesztették, hiteles adatai a Ny-Dunántúlról, a Kőszegi- és Soproni-hegységekből, valamint a kőszegi Alsó-erdőről vannak. Utóbbi két helyről nem sikerült újabban megerősíteni, míg a Kőszegi-hegységben ma is él. Nyílt köves (palás) felszínnek első megtelepülője, a szukcesszió során ezekről az élőhelyekről kiszorul. Jellegzetes előfordulási helyei az utak részsűi.

Nagy tőtippán (*Eragrostis megastachya*): Főleg a laza, tápanyagban szegény talajú parlagterületeken jelenik meg a szukcesszió elején. Jellegzetes előfordulási helyei a vulkanikus sziget-hegyek hegylábi parlagjai. A taposást tűri. Viszonylag kevés aktuális hazai adata van, általában élőhelyein csak kis példányszámban fordul elő. Térségünkben a tanúhegyek kivételével csak Dél-Zalából ismert.

Filago lutescens (korábban a német penészvirág alfaja): Fiala, tápanyagszegény parlagok jellegzetes faja, mely Nyugat-Európában már nagyon megritkult. Általában együtt fordul elő a hozzá hasonló, gyakoribb *F. vulgaris*-szal. Térségünkben szórványos előfordulású.

Berzedt- (*Galium divaricatum*) és párizsi galaj (*Galium parisiense*): Két, egymáshoz hasonló színté észrevehetően fájrról van szó, melyeket egymással gyakran összekevertek, így korábbi munkák egy helyről általában mindkét fajt közlik. Herbáriumi lapok tanúsága szerint a két galaj korábban száraz legelőkön, legeltetett parlagokon nem volt ritka. Közülük a *G. divaricatum* tűnt ritkábbnak. Tipikusan olyan fajok, melyek megjelenése a legeltetéshez köthető, hazai státuszuk nem tisztázott kellőképpen, több szomszédos országban a *G. parisiense*-t adventívnek tartják. Főleg a legelő állatok túrása, taposása során kialakult nyílt felszínnek lengefűves regenerációs stádiumában jelennek meg, fontos számukra az élőhely mozaikossága. A régebbi (kevés) szántóföldi előfordulások körülményeinek megítéléséhez nem rendelkezünk kellő mennyiségű információval. Napjainkban csak néhány helyen fordulnak elő, kipusztulással veszélyeztetettek.

Halvány gyopár (*Gnaphalium luteo-album*): Szintén egy olyan faj, mely az utóbbi évtizedek során Európaszerte nagyon megritkult. Jellegzetes előfordulási helye a talajvízhatás alatt álló, általában az év nagy részében nedves, nyílt homokfelszínnek, ahol gyakran együtt található meg a szintén erősen fogyatkozó *Pycnus flavescens*-sel. Mindkét faj első megtelepülő, az élőhely szukcessziója során először adják át helyüket más fajoknak. Kevés számú lelőhelyei ma már általában mesterségesen kialakított területeken (pl. bányákban, árkokban) vannak.

Szürke porcika (*Herniaria incana*): Kevésbé ismert faj, mely hazai rokonaitól eltérően él. A hegylábi löszös parlagok kései megtelepedője, élőhelyein kedveli a legeltetést. Általában mindenhol csak kis egyedszámban fordul elő. Hazai kevés számú élőhelyei rendkívül veszélyeztetettek, különösen azért, mert azokon már csak elvétve legeltetnek. Térségünkben termőhelyei teljesen átalakultak, így kipusztultnak kell tekintenünk.

Fejecses szittyó (*Juncus capitatus*) és csepplen (*Radiola linoides*): A hazai adatok alapján e két faj általában együtt fordult elő, a Külső-Somogy kisebb homokbányáiban és az őrségi bakhátas szántókon. Mindkét növény a szukcesszió korai stádiumában jelenik meg. Amíg azonban az előző faj kis számú élőhelyein még ma is a korábbi előfordulásokhoz képest változatlan egyedszámban megtalálható, addig úgy tűnik, hogy utóbbi kipusztult hazánkban. Ez azért is érdekes, mivel korabeli források szerint a csepplen élőhelyein a fejecses szittyónál nagyobb egyedszámban fordult elő. Kipusztulásának oka ismeretlen, valószínűleg eltérő szaporodási stratégiájuk (a csepplen magjainak hosszútávú életképessége sokkal kisebb mint a szittyóé) és vízigényük (pl. Őrségben a *J. capitatus* a bakhátas szántók tetején is megtalálható volt míg a *R. linoides* a bakhátas szántók sokkal nedvesebb alján volt jellemző) is közrejátszott a faj gyors visszaszorulásában.

Francia len (*Linum trigynum*): A mediterrán tengerek partjainál élő faj, mely eddig kelloen nem tisztázott okból folszerien a D-DNy-Dunántúlon és a Mátrában is előfordult. Elterjedése a *Crepis polymorpha*-ra emlékeztet. Korábbi adatok tanúsága szerint lelőhelyein szórványos előfordulású volt. Szántószegélyeken, parlagokon, réteken, erdei utakon találták, így élőhelyek tekintetben nem tűnt válogatósnak. Az utóbbi évek intenzív kutatásai ellenére sem került elő térségünkben, pedig az itteni élőhelyek még mindig alkalmasak lennének a faj megtelepedésére. Hazánkban egyedül a Mátrában sikerült régi adatát megerősíteni. Eltűnésének okai ismeretlenek.

Bánsági ebszékfű (*Matricaria tenuifolia*): A Balkán félszigeten élő faj, mely a Nyugat-Dunántúlon éri el elterjedésének északi határát. A taxont Kitaibel Pál Babócsa mellett fedezte fel a tudomány számára, de *Matricaria trichophyllum* néven már korábban Jaquin is leírta a fajt a Balkánról. Annak ellenére, hogy sok téves adata is van (a hozzá hasonló *M. inodora*-val könnyen összetéveszthető) valószínűleg a Ny- és D-Dunántúlon a múlt század elején még nem volt ritka, sőt több adata ismert az 1950-es évekből. A fajt az utóbbi évek alapos keresése ellenére sem sikerült újra kimutatni hazánkban. A Borostyánkő-hegységben a határ túloldalán ma is él, és ott inkább a parlagok élő füvek uralta szukcessziós stádiumában fordul elő, míg a *M. inodora* inkább egy tágtűrű gyom, mely a szántókon és ruderaliákban egyaránt megtalálható. Hazai visszaszorulásának okai ismeretlenek.

Enyves kőhúr (*Minuartia viscosa*): A parlagszukcesszió lengefüves stádiumában található meg, jellegzetes élőhelyei hazánkban az ezüstperjés gyepek felnyíló foltjai. Nagyon kevés aktuális hazai adata van a Nyírségből, Darányból és a Velencei-hegységből. Korábban az őrségi nyílt, kavicsos felszíneken, valamint a Velencei-hegységben gránittörmeléken jelentős számban élt. Később ezekről az élőhelyekről teljesen eltűnt, ismereteink szerint ma már csak savanyú homokon él. A kipusztulási folyamat okai nem tisztázottak.

Tarka nefelecs (*Myosotis discolor*): Apró termetű *Myosotis*-fajunk, mely könnyen összetéveszthető a többi kicsi termetű, gyomnak számító nefeleccsel. Térségünkben szórványos előfordulását faj, mely leginkább mészkőről száraz gyepek felnyíló foltjainak jellegzetes növénye. Főleg a lengefüves stádiumban található meg. Visszaszorulóban lévő faj.

Gyepes nefelecs (*Myosotis caespitosa*): Régebben zombékos élőhelyekről közltek, az utóbbi évek kutatásai során azonban többnyire nyílt, nedves felszíneken került elő, ahol az élőhely (talán inkább változatosságát, de semmiképp se mondjuk bolygatásnak!) bolygatását a vízszint ingadozása adja. Általában felhagyott kavicsbánya gödrökben jelenik meg, néha belvizes szántókon is megtalálható. Élőhelyein a szukcesszió során sokáig jelen van, a néhány négyzetcentiméternyi kis csupasz foltok adta lehetőséget is ki tudja használni.

Torzon fajok (*Polycnemum* sp.): Európában 4 fajuk ismert, elterjedési területük központja hazánkban van, a nemzetség két fajtát (*P. heuffelii*, *P. verrucosum*) is Magyarországról írták le. Őszszel virágzó, jelentéktelen külsejű fajok, melyek tipikusan a szikár parlagokon fordulnak elő. A *P. arvense* a kavicsos, köves nyílt felszíneken még ma is több helyen fellelhető, a nagy termetű *P. majus* dolomiton és mészkövön szórványosan fordul elő. A két hazánkban leírt faj már jóval ritkább. A *P. arvensetől* többnyire csak szubjektív bélyegeken elkülönülő *P. verrucosum* csak néhány aktuális adata ismert a Velencei-hegységből, Nagykanizsa mellől, a Kemeneshátról és Vitnyéd térségéből. A faj inkább a laza szerkezetű talajokon fordul elő. Mind közül legritkább a *P. heuffelii*, mely szintén kevés (az aktuális helyett néha lehetne recens vagy más szó, hogy ne legyen egyhangú) aktuális adattal rendelkezik, elterjedési területén szinte mindenhol kipusztultnak tartják. Korábban az ország több pontján élt, a Budai-hegységből sok példány ismert. Az adatok később nem nyertek megerősítést, napjainkban csak a Kemeneshátról bizonyított. Az előzetes vizsgálatok szerint a faj kedveli a félárnyékos helyeket, a többi fajtól eltérően gyakran felálló növekedési formát mutat. Általában a fiatal parlagokon fordul elő, együtt a szórványos *Herniaria hirsutával*. A közelmúltban Ausztriában is újra megtalálták.

Havas zöldhúr (*Sagina saginoides*): Általában magashegyekben élő faj, mely úgy tűnik a D és Ny-Dunántúlon több helyen is megvan. Korábban behurcoltnak tartották, de jelentős előfordulásai és élőhelyeinek jellege szerint őshonos fajról lehet szó. A dél-zalai növényt Pénzes Antal az Ibériai félszigeten élő *S. sabuletorummal* azonosította. A hazai faj taxonómiai helyzete ma sem tisztázott kellőképpen, de valószínűbb a *S. saginoides*hez való tartozása. Károlyi Árpád a dél-zalai nedves homok első megtelepülőjeként tartja számon, de hosszú ideig itt nem találják. A közelmúltban a térségben több helyről is előkerült, kísérő fajai közül említésre érdemes az *Isolepis setacea*, mellyel magashegységekben is gyakran együtt fordul elő. Kísérő fájánál kevésbé kötődik a humuszmentes, sovány talajfelszínhez. A talajfelszín befűvesedésével élőhelyeiről hamar kiszorul. Hazai előfordulásának körülményei még nem tisztázottak. A hozzá hasonló *Sagina subulata* szintén a kavicsos, sovány nyílt felszínnek első megtelepülője, mely az előző fajjal ellentétben hosszabb ideig fennmarad a parlagszukcesszió során. Kevés aktuális adata ismert, melyek többnyire a Ny-Dunántúlon változó vízhatású talajokon lévő legelőiről, vagy felnyíló erdők csupasz foltjairól származnak. Elvileg mindkét faj alkothat pázsitot, de hazánkban jelenleg csak a *S. subulata* pázsitképzését figyeltük meg.

Évelő szikárka (*Scleranthus perennis*): Az ország kevés helyéről ismert faj, adatainak egy része a gyakori *S. annuus*-ra vonatkozik. Jelenleg egy ismert előfordulási helye van a Kőszegi hegységben, ahol nyílt sziklagyepben él. Hazánkban még a múlt században néha parlagokon is előfordult, de ezekről az élőhelyekről napjainkra teljesen eltűnt.

Francia habszegfű (*Silene gallica*): Hazai előfordulásának körülményei nem tisztázottak, de a Ny-Dunántúl-on valószínűleg őshonos volt. Szántókon és fiatal parlagokon élt, a Répce-Ikva-sík sovány parlagjain még a múlt század közepén is megtalálták, sőt Iván környékén jelentősebb egyszámban fordult elő. Napjainkra az országból is teljesen eltűnt, visszaszorulásának okai nem ismertek.

Homoki csibehúr (*Spergula pentandra*): Magyarország savanyú homokterületeinek fiatal parlagjain él, régebben Somogyból és Nyírségből volt ismert, de az utóbbi évtizedben a Kisalföldről és D-Zalából is előkerült. A parlagszüksesszióban rövid ideig vesz részt, az évelő fajok onnét hamar kiszorítják. Élőhelyeinek átalakítása miatt (erdősítés) hazánkban veszélyeztetett.

Rejtőke (*Teesdalia nudicaulis*): Eredetileg erdők tisztásainak felnyíló foltjain élhetett, de manapság erdei keréknyomokban, tarvágások utáni talajelőkészítéseken, erdők közelében lévő parlagokon, szántókon is megtalálható. Élőhelyein a *Veronica dillenii*-vel együtt fordul elő, de annál jóval ritkább. Térségünkben az őrtilos erdőkben és a Soproni-hegység hegylábi homokján találták korábban, előbbi lelőhelyén a tavalyi évben sikerült újra kimutatni. Sopron melletti lelőhelyén valószínűleg egykor jellegzetes kísérőfaja az *Arnoseria minima* is előfordult, de az már több mint kétszáz éve nem tagja a hazai flórának. Érdekes, hogy míg több, savanyú homokon élő társa előfordul(t) sziklatörmelékeken vagy agyagos, kavicsos talajon, addig a rejtőke hazánkból csak homokról ismert.

Hagymaszagú tarsóka (*Thlaspi alliaceum*): Jellegzetes parlagnövény, amely a Zalai-dombvidék egyes enyhén meszes talajú élőhelyein nagy tömegben fordul elő. Általában a felhagyott szántókon (különösen kapáskultúrák) vagy szőlőkben az első évben éri el a legnagyobb borítást, majd később kiszorul onnét. Gyakorisága ellenére, nagyon lokális elterjedésű, ezért veszélyeztetett.

Rozsnokképű egércsenkesz (*Vulpia bromoides*): Amíg a nemzetség másik képviselője a *V. myuros* a mézkerülő, sovány parlagok gyakori első megtelepülője (ld. egércsenkesz „társulás”), addig a *V. bromoides* a stabilabb vízgazdálkodású lengefüvesek ritka faja. Kevés ismert adata van, élőhelyein általában kis egyszámban található meg.

A fenti felsorolás is bizonyítja, hogy a parlagokon élő fajok is mennyire veszélyeztetetteké válhatnak napjaink globális problémáitól. De melyek is azok? Talán a legfontosabb a tájhasználat általános megváltozása. Az ember fokozatos kivonulása a tájból és ennek jól ismert következményei ideiglenesen kedvezhetnek a parlagokon élő specialistáknak, de hosszú távon a szüksesszió (inkább megszűnteti?) felfalja ezeket az élőhelyeket. A Ny-Dunántúlon a viszonylag sok csapadék miatt ez a folyamat még gyorsabban zajlik le. A szüksesszióra sok helyütt rásegítenek a sekély termőrétegű területek erdősítésével, így teljesen tönkreteszik ezeket a veszélyeztetett élőhelyeket. A felsorolt fajok szinte kivétel nélkül rossz talajadottságú területeken fordulnak elő, a magas humusztartalmú területekről a nitrofil gyomok jóval erősebb kompetitorként hamar kiszorítanák őket. A gyenge termőképességű területek erdősítése (általában fenyőfélékkel vagy akáccal) az utóbbi években felgyorsult, sajnos e folyamat megállítására a jelenlegi jogszabályi keretek mellett nem nagyon van mód.

A legelők, legelőerdők felhagyása a nyílt foltokban kialakuló élőhelyek megszűnésével jár együtt. Az itt megjelenő életközösségeknek pl. lengefüveseknek, nagyon fontos a terület mozaikossága, azok nagy kiterjedésű szántók parlagjain nem alakulnak ki. A talajvízszint csökkenésének tudható be sok esetben, hogy egyes pionírok már szinte csak mesterséges körülmények közt (homokbányákban, árkokban) található meg (pl. *Gnaphalium luteo-album*, *Pycreus flavescens*). Sok esetben a fiatal parlagokon megtelepedő özönnövények is veszélyt jelentenek az itt élőkre, különösen azokra, melyek a szüksesszió kezdeti stádiumában vannak jelen a parlagokon. és ott csak nagyon rövid ideig vesznek részt az élőhely kialakításában. Vannak viszont olyan flóraelemek, melyek visszaszorulása nem magyarázható csak a fent említett folyamatokkal (pl. *Matricaria tenuifolia*, *Linum trigynum*), vagy vannak olyanok (pl. *Minuartia viscosa*, *Polycnemum heuffelii*), melyek egyelőre ismeretlen okokból csak egyes termőhelytípusról tűntek el az utóbbi évszázadban. Ezek a megválaszolatlan kérdések is a parlagszüksesszió részletes és átfogó kutatásának szükségességét sürgetik.